

Recensions bibliogràfiques

VÀRIA

GRIERSON, Philip, *Irish Bulls and Numismatics*, ed. a cura de Lucia Travaini, Quasar, Roma, 2011.

Bé que els treballs de Philip Grierson es mouen sovint en el món medieval, reccionem aquest llibre en l'apartat de «Vària», perquè també conté un text literari. El volum vol ésser un homenatge a la figura del gran medievalista, recentment desaparegut i del qual Lucia Travaini va ésser deixeble, amb qui compartí l'autoria del tercer volum de la sèrie *Medieval European Coinage*, dedicat a la Itàlia del sud i insular. L'obra que presentem conté textos biogràfics escrits per Lucia Travaini, un text de records del mateix Grierson en forma de llarga entrevista publicada ran de la seva jubilació, el text literari esmentat, també de Grierson, i una útil bibliografia completa elaborada per Travaini que, per si sola, justifica l'interès del llibre, especialment per als medievalistes. A més dels 277 treballs principals ordenats per anys (notes i textos divulgatius no s'hi han inclòs), s'hi han afegit també els textos que fan referència a Grierson, escrits per diferents autors i molts d'ells publicats ran de la seva mort, com el que publicarem a *Acta Numismàtica*, 36. El text literari no és més que un enginyós *divertimento* de l'autor, entorn del tema dels *Irish bulls*, és a dir, dels disbarats que a algunes persones se'ls escapen, sigui per manca d'intel·ligència, sigui per lapsus. Aquest text apareix reproduït en la forma anglesa original i en italià. M'ha fet pensar en el brillant treball del seu amic, l'historiador Carlo Cipolla, titulat «Les lleis fonamentals de l'estupidesa humana», que ha estat editat aquí dins el llibre *Allegro ma non troppo* (Crítica, 2012).

M. Crusafont

CODINE-TRÉCOURT, Florence - SARAH, Guillaume, «Du plomb au pixel. Transcrire les légendes des monnaies du haut Moyen Âge», *Revue Numismatique*, 169, Société Française de Numismatique, París, 2012, p. 261-277.

Són ben conegudes les dificultats que trobem els numismàtics per transcriure a voltes les llegendes de les monedes emprant la gamma de tipus de lletra que ens ofereix la tipografia. Els autors s'interroguen sobre la possibilitat de poder escapar de l'encotillament que això suposa, especialment per a aquells períodes en què abunden signes especials i tipus de lletra difícilment homologables. Pensem, per exemple, en el cas de la moneda visigoda que Jaume Benages en el seu *Corpus de la Moneda de Tarragona* es va veure obligat a anar dibuixant lletra per lletra, després d'haver comprovat la multitud de vegades que els diferents autors s'havien errat en fer les seves «interpretacions». Sembla que la informàtica, molt més flexible que la tipografia tradicional, ens hauria de poder donar altres solucions més exactes i els autors ho plantegen com a solució de futur.

M. Crusafont

XIV Congreso Nacional de Numismática, Nules-Valencia, Museo de Numismática Enrique Giner - Museo Casa de la Moneda, 2 volums, Madrid, 2011.

Entre els dies 23 i 27 d'octubre del 2010 es va celebrar aquest XIV Congrés a les dues seus de Nules i València. Cal destacar l'existència a Nules del singular museu de caràcter exclusivament medallístic, potser únic, en un bell edifici i resultat d'una feliç iniciativa de l'Ajuntament, com a homenatge al medallista Enric Giner, d'àmplia i qualificada producció. En aquesta ocasió es va plantejar com a tema la fabricació de la moneda i la medallística, sense tancar la porta a d'altres temàtiques, de manera que es van crear dues seccions. A la primera hi havia 6 ponències i 18 comunicacions. Entre les ponències podem destacar, per exemple, la de Mark Jones, sobre «Jean Warin (1606-1672)», o la de Manuel Abad Varela, «Enrique Giner, medallista». L'apartat de comunicacions, obert i de tema general numismàtic, acollí 32 comunicacions amb cronologies i temàtiques molt variades, és a dir, des de tema grec, com ara la d'Emilio Peris, «Hallazgos de monedas griegas en Andalucía», fins a temàtiques modernes i contemporànies, com la d'Antoni Sendra, «Los dieciochenos valencianos con fecha 1610. Tipologías y propuesta de atribución cronológica». L'èxit de la convocatòria fou gran, com ho demostra l'edició de dos grossos volums (només, però, en suport digital), per a publicar-hi totes les aportacions. De fet, la manca de convocatòries de congressos de l'especialitat, molt minvades en els darrers anys, ha ajudat, sens dubte, a incrementar les aportacions.

M. Crusafont

MÓN ANTIC

FERRER, J. - GARCÍA, D. - MORENO, I. - TARRADELL-FONT, N. - TURULL, A., «Aportacions al coneixement de la seca ibèrica de *sikara* i de l'origen del topònim Segarra», *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 22, Universitat de Lleida, Lleida 2012, p. 37-58.

Fins ara els divisors amb doble cap de cavall s'havien classificat com a possibles divisors de la seca d'Iltirkes, per a la qual ja hi ha uns altres divisors atribuïts, que són els que porten la llegenda BAN. En aquest treball, minucios i gairebé enciclopèdic, els autors plantegen una altra hipòtesi: Sikara seria un taller autònom, ubicat probablement prop de Prats de Rei, i el seu nom seria el precedent del nom actual de la comarca de la Segarra. Comencen amb una anàlisi paleogràfica, fent veure que Sikara també pot ésser llegit, alternativament, com a Sigarra. Aporten la menció que fa Ptolomeu d'una població ibèrica de nom Sigarra i fan notar l'existència d'un «Municipium Sigarrensis» en època romana, segons evidencien les troballes d'algunes inscripcions d'època romana. Sembla possible identificar els dos llocs i també que el nom de Segarra, que actualment designa la comarca, pugui derivar d'aquesta població. També fan una àmplia anàlisi de la singular figura del doble cap de cavall i situen altres casos paral·lels que es troben, sobretot a la Mediterrània oriental. Els autors s'adonen de la dificultat que tenim un divisor i no la unitat, però això no és pas, naturalment, un element del tot negatiu, ja que la unitat pot aparèixer algun dia. Si s'accepta, doncs, la hipòtesi dels autors, tindriem una nova seca ibèrica catalana.

M. Crusafont

RICHARD, J. C. - GENEVRIER, J. L. - VINCENT, P., «Un coin de droit de la monnaie de Nîmes “au crocodile”: premières conclusions et hypothèse», *Cahiers Numismatiques*, 192, Société d'Études Numismatiques et Archéologiques, Paris, juny 2012, p. 19-27.

La descoberta d'un encuny monetari sempre és un fet excepcional, atesa la cura amb què havien d'ésser controlats, però també és important saber-ne treure les conseqüències i lliçons. En aquest cas els autors no es limiten a justificar la seva autenticitat identificant una moneda que s'hi correspon, sinó que fan una àmplia recerca dels llocs d'afioració dels primers tipus monetaris de Nîmes, per a concloure que, amb tota probabilitat, un taller ambulant va seguir l'exèrcit romà en les seves campanyes vers el Rin i les terres germàniques. Les monedes de

coure que encunyaria potser no serien útils per al sosteniment de l'exèrcit però sí per a pagar la seva intendència. El caràcter ambulant de la seca fa més explicable la pèrdua de l'encuny i permet reconsiderar la posició habitual davant aquesta mena de troballes: no necessàriament han de correspondre a amonedaacions dels falsaris, hi ha aquesta altra possible explicació.

M. Crusafont

LEYDA DAMIÀ, J. M., «Tésera romana», *Gaceta Numismática*, 182, Asociación Numismática Española, Barcelona, desembre 2011, p. 31-32.

Estimulat per una publicació de peces relatives a la medicina, l'autor presenta una tessera romana amb la representació d'Esculapí. L'autor fa un estudi dels elements iconogràfics de l'anvers i del revers i conclou que ha de correspondre als segles II o III.

M. Crusafont

MEDIEVAL

Les esclavages en Méditerranée, ed. a cura de Fabienne P. GUILLÉN i Salah TRABELSI, Casa de Velázquez, Madrid, 2012.

Interessant volum que ens dóna una panoràmica històrica del tema de l'esclavitud en l'àmbit mediterrani, sobre la base de diferents treballs. Destaquem el de Salah Trabelsi titulat «Réseaux et circuits de la traite des esclaves aux temps de la suprématie des empires d'Orient: Méditerranée, Afrique noire et Maghreb (VIIIe-XIe siècles)», p. 47-62, perquè incideix en la possibilitat que Barcelona, llavors en la zona de contacte entre l'Europa occidental i el món musulmà, hagués pogut ésser un punt important en les xarxes de tràfic d'esclaus, cosa que ajudaria a explicar el seu enriquiment i avantatge en relació amb els altres comtats catalans. L'autor, prenent com a fonts moltes cròniques musulmanes, explica que un dels fluxos importants era de nord a sud, per a alimentar la demanda del món musulmà de la Península i del nord d'Àfrica. Destaca Verdun com a centre important de contractació i unes rutes que, segons indica, anaven cap a Lió, Narbona i Arles (p. 58). És possible que des d'aquestes darreres poblacions el tràfic es fes per mar, però també ho és i sembla probable, tot i que l'autor no ho diu,

que s'emprenqués la ruta terrestre cap a Barcelona, ja que passat el Llobregat aviat érem en terra musulmana.

M. Crusafont

BARBIERI, Gionata, «Medaglia o mezzo carlino di ostentazione 'Victor et Liberator Concordiae' per Alfonso II d'Aragona», *Atti dell'incontro numismatico presso Palazzo Carbonne*, Nàpols, 2011.

L'any 2006 va aparèixer en una subhasta internacional (Ars Classica) una peça d'argent a nom d'Alfons II completament inèdita i amb característiques singulars, com ara diferents lemes i elements simbòlics de difícil interpretació. El subhastador, amb l'ajut de P. Grierson, va catalogar la peça com d'Alfons II de Nàpols i com a mig carlí de caràcter celebratiu. La peça passà després al volum del MEC, al meu *Catàleg General* i també fou comentada per M. Traina en un article a la *Cronaca Numismatica*, que ens passà per alt. L'autor ha fet un exemplar estudi de la peça i les seves llegendes i elements iconogràfics i amb un coneixement profund de la documentació ha pogut interpretar tota la seva simbologia. A l'anvers, les lletres soltes E i R, amb el fragment VAL, tot dins una cinta que passava a través de tres passadors o corones, ha resultat ésser la divisa, en català, DIA DE MÉS VALER, jugant amb els tres anells (DIADEMES) i les lletres VALER, ara lligides juntes. Aquest lema faria referència a la batalla guanyada pel sobirà sobre els barons rebels i l'autor ha trobat la clau de la difícil simbologia en documents incontestables de l'època. Després d'analitzar tots els aspectes de la peça, estudia el revers, amb la llegenda CONCORDIAE i un ocell passant, i amb bones bases pot argumentar que no es tracta simplement d'un colom per a simbolitzar PAU i CONCORDIA, sinó que l'ocell, sense cap subjecció, lliure, pot voler significar la llibertat de tots, enfront de les acusacions de tirania que es volien atribuir al sobirà. El tema no era pas de solució fàcil i l'autor se n'ha sortit brillantment.

M. Crusafont

CRUSAFONT I SABATER, Miquel, *Història de la moneda de l'Occitània Catalana*, SCEN, col·l. *Complements d'Acta Numismàtica*, 11, Barcelona, 2012, 273 p.

A la introducció Miquel Crusafont explica el motiu d'haver publicat aquesta obra. La complexitat de l'expansió catalana al nord dels Pirineus impossibilitava

sinetitzar, en un sol apartat de l'ampli estudi que ell mateix està preparant sobre la moneda medieval de la Corona Catalano-Aragonesa, totes les variades emissions monetàries que s'hi efectuaren. Calia, doncs, presentar una obra monogràfica que permetés entrar en detalls i en matisos, i justificar les atribucions, «començant de zero i partint dels reculls documentals de l'època, a fi de poder contrastar dades fidedignes amb moltes de les interpretacions esbiaixades» que s'anaven descobrint.

Aquestes «interpretacions esbiaixades» obliguen l'autor a iniciar la seva exposició amb una defensa, preventiva, de l'abast ideològic de la seva obra. Crusafont assenyala, de manera genèrica, però clarament sentint-se vinculat, que és fàcil acusar i menysprear el treball d'alguns autors amb els adjectius «romàntic», «catalanista», «occitanista» o, fins i tot, «pancatalanista». Però afegeix, textualment, que «els qui es complauen a emprar pràctiques tan brutes no ho fan pas des de la neutralitat, sinó des dels propis prejudicis a favor del seu país o de la seva ideologia».

Té tota la raó.

I per si algú ho dubta, el mateix autor encapçala l'estudi amb un capítol introductori que du el títol de «Resum històric» i que serveix no només per donar-li la raó, sinó també per treure'ns el barret, i agrair que hi hagi algú que es dediqui a desemmascarar aquells fets que són generalment acceptats, però que en realitat no deixen de ser falses realitats acomodades per a beneficiar els uns en lloc dels altres. I en aquesta història, nosaltres, els catalans, hem estat, tradicionalment, els altres.

Crusafont enumera sis «fal·làcies» o sentències recurrents que cal desautoritzar perquè no concordaren amb la realitat dels fets. Aquestes sis fal·làcies són:

1. Occitània no era un estat ni una nació.
2. Occitània pertanyia, de dret, a França
3. El catarisme era una religió acristiana, exòtica i fins diabòlica.
4. Els catalans no duïen cap programa a Occitània.
5. Els termes *Estat catalanooccità*, *expansió catalana a Occitània* o *Corona Catalano-aragonesa* són falsos i antihistòrics.
6. La batalla de Muret significà la fi d'Occitània.

No crec que totes les sis fal·làcies siguin igualment refutables. Em grinyola particularment la tercera, que considero massa decantada a qüestions metafísiques que s'allunyen de la naturalesa de les altres. I segurament la primera fal·làcia s'hauria de reformular d'una manera més entenedora, ja que l'objectiu de refutar-la no és el d'afirmar que Occitània sí que era realment un estat o una nació, sinó que Occitània no era menys estat o menys nació del que ho era França, per

exemple, a la mateixa època. Deixant aquests petits detalls, el conjunt d'arguments de Crusafont és inapel·lable, sobretot perquè deixa en evidència que els discursos d'altres autors (francesos, espanyols o catalans) sobre aquests episodis històrics no són gens neutrals, sinó, al contrari, ideològicament predisposats a beneficiar aquells «uns». En aquest sentit, és especialment aclaridora la crítica que Crusafont fa de la recent obra de l'historiador Martín Alvira, professor de la Universitat Complutense de Madrid, especialment a les pàgines 40 a 43, notes a peu de pàgina incloses.

Segueix l'estudi amb la narració dels principals fets històrics separats per dues etapes o protagonismes polítics: el que l'autor anomena «la gesta catalana» comprèn els fets esdevinguts entre 1067 (adquisició de Carcassona i Rasès) i 1213 (batalla de Muret), mentre que l'etapa anomenada «la gesta occitana» abasta les accions dutes a terme entre aquell fatídic any 1213 i el 1305 (la darrera revolta a Carcassona). És remarcable l'esforç que ha fet Crusafont per reconstruir tres mapes històrics de l'expansió catalana a Occitània, lògicament aproximats, però excepcionals i introbables en cap altra obra de referència.

Continua el llibre amb una explicació historicomonetària de cadascun dels espais territorials diferenciats dins d'aquesta Occitània catalana. Es tracta del gros del treball de recerca de Crusafont i constitueix una base sòlida a partir de la qual haurà de canviar la perspectiva sobre aquest episodi històric, tant pel que fa a la comprensió d'allò que sabem, com a l'anhel per a desvelar allò que encara no sabem. L'autor ha fet un esforç en intentar catalanitzar o occitanitzar els topònims de la regió, que no sempre han estat divulgats amb la seva forma més correcta. El màxim exponent d'aquesta precisió del llenguatge és la proposta de substituir la forma Bearn per una més acurada Biarn. Els espais diferenciats, coherentment justificada llur relació amb l'expansió catalana, són els següents: l'espai Trencavell inclou els comtats de Carcassona, Rasès i Besiers, els vescomtats d'Albi i Nîmes, Agde, i els senyorius de Rocafull, Andusa i Sauva; l'espai Narbona-Montpeller inclou el vescomtat de Narbona, el comtat de Melguell, la senyoria de Montpeller i la baronia-vescomtat d'Omeladès; l'espai Rodés inclou el comtat de Rodés, els vescomtats de Millau i Carlat, el bisbat de Lodeva, el vescomtat de Gavallda i el bisbat de Mende; l'espai tolosà llenguadocià comprèn el comtat de Tolosa, el comtat i la ciutat i el bisbat de Caors, el comtat i el bisbat del Vivarès i el comtat-senyoria i el bisbat d'Usés; l'espai central pirinenc comprèn el vescomtat de Biarn, Bigorra, Comenge i Cosserans i el comtat de Foix; l'espai català provençal inclou la Provença marítima, el bisbat d'Arle, el principat d'Aurenja, la senyoria de Montelimar, el comtat de Forcalquer, el comtat d'Embrun, el comtat d'Avinyó i el bisbat de Gap; l'espai tolosà provençal comprèn la Provença rodaniana i el bisbat de Sant Pau dels Tres Castells.

Les cinquanta darreres pàgines del llibre són dedicades al catàleg de les emissions monetàries considerades, que, recordem-ho, són només aquelles efectuades sota el domini directe o vassallàtic de les diferents autoritats comtals i reials catalanes. En total s'inclouen 131 tipus monetaris bàsics, sense comptar algunes variants destacables. S'hi fotografien tipus que no havien estat mai publicats a Catalunya (ni a França, en el cas de l'òbol de Narbona del comte Bernat). El catàleg no detalla variants menors, ni tampoc assaja de diferenciar les successives emissions dels principals tipus de monedes immobilitzades com, per exemple, els diners melgoresos o els diners morlans. Entre les principals novetats, respecte a catalogacions anteriors del mateix autor, cal destacar la inclusió de monedes d'Avinyó, de Sant Pau dels Tres Castells, de Caors i d'Aurenja i, sobretot, la inclusió del tipus monetari atribuït al comte Ramon VI de Tolosa (1194-1222), qui, junt amb els cònsols de la ciutat de la Garona, a principis de 1213, prestà homenatge al dissortat rei *Pèire*.

X. S. A.

CORMIER, Jean-Philippe, «Quelques hypothèses à propos d'une monnaie mystérieuse, la maille de Philippe VI à la legende MEAL PETITA», *Bulletin de la Société Française de Numismatique*, 5, París, maig 2002, p. 106-113.

Discussió sobre la possible atribució, ubicació i cronologia de la peça, que nosaltres volem assenyalar especialment pel fet d'ésser una moneda en la qual, ben singularment, apareix la llengua occitana, amb la menció «meal petita», és a dir, «malla petita». Fins ara només coneixíem les monedes d'Aurembiaix d'Urgell, en català, d'entre les del nostre entorn en una llengua que no fos la llatina.

M. Crusafont

FERRER, Maria Teresa, «El comerç català a la baixa edat mitjana», *Catalan Historical Review*, 5, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 2012, p. 159-193.

Tot i que no es tracti d'un tema específicament numismàtic, és ben cert que el comerç mediterrani ens dona les claus de molts dels problemes amb els quals ens enfrontem sovint. Es tracta d'un estudi minuciós del comerç català a la Mediterrània, partint de Catalunya al principi i, més endavant, des de Mallorca i València. Emprant tota mena de fonts, es complementen i es matisen conclusions

que ja es donaven per resoltes, com les aportades per Mario del Treppo i demostrant, per exemple, que la Guerra Civil catalana del segle xv, si bé suposa un retrocés important en el comerç, no l'estronca pas i, a més, la recuperació és prou ràpida. La conclusió és que el comerç és una constant històrica i que les etapes de crisi són fenòmens temporals i finalment superats.

M. Crusafont

FRANCÈS VAÑÓ, David, *La moneda handusí en al-Andalus / The handusi coinage of al-Andalus*, Montpeller, Omni, 2012, 157 p. [edició bilingüe en espanyol i en anglès, traduïda per Jaume Boada].

El primer llibre publicat per David Francès ha estat guardonat amb el Premi Conde Garriga, que atorga l'Asociación Numismática Española a la millor obra numismàtica del 2012. No és casualitat. Es tracta d'una de les obres més sorprenents i fresques dels darrers anys.

Però qui és David Francès Vañó? Ell es treu importància i fins i tot s'autodefineix, de manera irònica, com a «quasi il·letrat», fent ostentació de la seva condició d'electricista de Benetússer en actiu. I és cert que Francès no prové del món acadèmic, ni de la universitat, ni de cap centre de recerca, ni professional ni *amateur*. Interessat des de feia molts anys per les monedes, va trigar a adonar-se que estava destinat a estudiar-les, resoldre dubtes vells i plantejar-ne de nous i, en definitiva, fer avançar la numismàtica. L'objecte triat fou la moneda musulmana d'al-Àndalus i del nord de l'Àfrica. Era una tria valenta i complicada, allà on molts abans havien fracassat o, fins i tot, havien fet el ridícul. S'adonà instintivament que l'única manera de comprendre les emissions monetàries dels diferents estats musulmans que senyorejaren la península Ibèrica requeria llegir perfectament les inscripcions en alfabet àrab, i demanava també conèixer en detall les fonts històriques d'aquella època, especialment les musulmanes. Abans de publicar el llibre que ens ocupa, David Francès ja havia sorprès el món numismàtic espanyol, bé identificant, amb Sebastián Gaspariño, una moneda nord-africana del califat de Còrdova de seca inèdita al-Basra de l'any 365 (*El Quinzet*, 2); bé publicant monedes inèdites de les taifes de València (*Acta*, 39), Dénia (*Acta*, 40) o Almeria (*El Quinzet*, 2); bé assajant, amb Ramon Rodríguez Pérez, un catàleg de la moneda fraccionària dels aglabites del nord d'Àfrica (*Numisma*, 254); o bé identificant i mostrant, en un article que realitzàrem conjuntament, la successió de reencunyacions dels felusos del primer segle de domini musulmà a la Península (*Gaceta Numismática*, 172), fins aleshores no advertides per cap autor, ni tan sols pels especialitzats en felusos.

En aquesta ocasió, David Francès ens regala un manual de comprensió de la moneda fraccionària dels regnes de taifes peninsulars (i d'algun altre període històric). La descripció de moltes de les peces que surten en aquest manual ja havia estat feta per Antonio Vives Escudero i Antonio Prieto Vives, però la manera de presentar-les és completament nova. En primer lloc, l'autor dóna el nom de *handús* o *moneda handusí* a totes aquestes monedes fraccionàries típiques del segle xi i en justifica el motiu. A continuació, molt breument però de manera sòlida, ens explica el procés de fabricació de les peces, que consistia en la fundició d'unes lingots (*barra* en espanyol) o uns pans (*tejo* en espanyol) del metall elegit (billó, argent, electró o or), que eren tallats en fragments més o menys uniformes, els quals, posteriorment, eren colpejats en fred i empremtats amb els encunyys. Com que els fragments prèviament tallats eren més petits que els encunyys, només hi quedava empremtada una mínima part de la superfície. David Francès s'adona que aquests handús de taifes no presenten aquesta forma per haver-se retallat després de ser encunyats, sinó per haver-ho estat abans. I s'adona, consegüentment, que molts dels encunyys utilitzats no van arribar mai a emprar un dirhem sencer i rodó, sinó que colpejaren continuadament petits fragments deixant sempre marcada una mínima part de la seva superfície. Havent comprès el sistema de fabricació, el pas següent, lògic i imprescindible és el que segueix l'autor: dibuixar tots aquests encunyys. En aquest cas, el dibuix o reconstrucció de l'encuny és l'única manera de disposar d'un element que permeti la identificació dels handús, independentment de quina part de l'empremta presenten visible.

David Francès dibuixa cada moneda estudiada i la reconstrucció de l'encuny sencer mitjançant l'observació de diferents exemplars d'una mateixa emissió. I això ho fa per a totes les emissions de taifes a les quals ha tingut accés, i també per a algunes emissions de monedes califals, almoràvits i de taifes almoràvits. Ens avança també l'existència de set peces que atribueix a la taifa de Moron, fins ara desconegudes, i que atribueix a Manad ibn Muhammad Imad al-Dawla (449-458 AH / 1057-1066 AD). Per tal de confirmar la seva recerca, el llibre presenta un apèndix amb totes les fotografies de les peces dibuixades. El llibre és, per tant, una eina utilíssima de cara a la classificació dels exemplars monetaris. Però encara serà més important a l'hora de canviar la forma com els investigadors han encarat l'estudi d'aquestes peculiars emissions fraccionàries. La nova perspectiva oberta per Francès hauria de servir per a facilitar noves aportacions i nous avenços, tant en l'aspecte identificador com en la comprensió de la fabricació i circulació de les monedes. Per començar, caldrà completar o reconstruir alguns encunyys que l'autor no ha pogut localitzar; o potser també caldrà identificar i diferenciar aquelles emissions que presenten encunyacions sobre dirhems o dinars sencers d'aquelles que presenten exclusivament encunyacions d'handús, ja que en el llibre no es diferencien.

David Francès ens continuarà sorprendent agradablement. Als elogis que li he dedicat abans cal afegir-ne un com a colofó. Ha buscat sempre la col·laboració dels col·legues interessats en el seu tema, i ha pogut debatre, compartir opinions, dubtes i idees amb experts com Rafael Arroyo o Ramón Rodríguez Pérez, o amb molts afeccionats provinents dels fòrums virtuals, o amb un gran Sebastián Gaspariño. I aquesta actitud és, en un sentit pràctic, el més gran dels elogis.

X. S. A.

LE GOFF, Jacques. *La Edad Media y el dinero: Ensayo de antropología histórica*, Akal, Madrid, 2012 (título original: *Le Moyen Âge et l'argent. Essai d'anthropologie historique*, 2010).

Jacques Le Goff¹ nos sorprende, quizás cuando ya no lo esperábamos, con un ensayo sobre el dinero en el Occidente medieval. Esta obra viene a dar forma completa a las reflexiones resultado de sus trabajos en áreas próximas a la moneda,² confrontadas a, y completadas con, la bibliografía actual. Recibe especial atención una obra, si no ignorada, notablemente dejada de lado incluso dentro de la historiografía de la escuela *Annales*; nos referimos a la obra póstuma de Marc Bloch.³ Como nos tiene acostumbrados, no elude los conflictos de la publicística en torno a la historia económica medieval. Esto, lejos de ser una tarea menor, pone en cuestión muchos principios y muchos escritos que se han vertido en la historiografía del dinero. Sin embargo debemos reflexionar en torno a los motivos que llevaron a un historiador de las *mentalités* a interesarse por el vil metal.

El título, como cabía esperar del afamado autor, es substantivo. Las actitudes frente al *dinero*, y no las *monedas*, constituyen el elemento nuclear de la obra. A lo largo del ensayo identifica algunas carencias sobre la disciplina que nos deberían hacer reflexionar sobre nuestra labor investigadora, tales como: la ausencia de una cartografía de los centros emisores,⁴ y de una cronología propia para

1. En torno a la figura del gran medievalista francés, la edición de Akal tiene la virtud de incluir un estudio introductorio realizado por el catedrático Emilio Mitre Fernández; nuestro interés aquí solamente es continuar, desde nuestra propia perspectiva, la parte final de dicho estudio que valora la labor en el ámbito de la historia del dinero, y el significado que este libro de reciente publicación tiene a nuestros ojos.

2. En palabras del propio autor: «Este libro cierra por tanto, en alguna medida, mi reflexión en un campo que creo importante para la comprensión de la época medieval» (p. 25). Principalmente, este ensayo está en íntima relación con dos trabajos previos que han tenido, además, mucho predicamento en nuestro país: *Mercaderes y banqueros de la Edad Media* (publicado en 1956) y *La bolsa y la vida. Economía y religión en la Edad Media* (publicado en 1986).

3. M. BLOCH, *Esquisse d'une histoire monétaire de l'Europe*, 1954.

4. «No poseemos todavía, suponiendo que fuera posible, un estudio detallado de todos los lugares y áreas de acuñación de moneda» (p. 36).

la historia monetaria,⁵ así como cierto aislacionismo que no facilita la relación interdisciplinar.⁶

En la «Introducción» de este libro se nos propone (p. 27 a 31), para aquellos que nos aproximamos al estudio de la moneda como sujeto histórico, un método de trabajo que estaría centrado en la atención a la etimología, a la formación de una clara cronología, al estudio de los textos históricos y a no olvidarnos de la iconografía; aceptando el hecho de que nuestro concepto de *dinero* y el de otras sociedades antiguas es susceptible de ser diferente, y el autor afirmará que lo es.⁷

En una primera etapa, que hemos identificado entre los capítulos I y VII, presenta la importancia de la regresión en el uso de la moneda metálica a la caída del Imperio romano y el consecuente fraccionamiento en las emisiones bárbaras,⁸ así como la necesidad de superar la pretendida disyuntiva: «economía natural» frente a la «economía monetaria» (p. 38). Propone situar en la «segunda edad feudal» de Marc Bloch un punto de inflexión en la historia del dinero, hacia una mayor presencia y una serie de prácticas que irán conformando nuevas actitudes. Entre estos rasgos novedosos para justificar un punto de inflexión estarían: *a)* el tránsito del mercader ambulante al mercader sedentario; *b)* la expansión urbana; *c)* el retorno de la moneda de oro; *d)* la justificación del beneficio; *e)* el fortalecimiento de los poderes públicos; *f)* la promoción de la imagen del trabajo, y *g)* el desarrollo del derecho (p. 43).

Uno de los elementos destacados es la crítica al punto de vista de Peter Spufford, que calificará de «monetarista».⁹ Sin embargo, en el relato de la obra Le Goff nos transmite muchos de sus postulados principales: se mantiene la relación moneda-comercio¹⁰ y a los comerciantes como agentes centrales. Así como otros ejes principales de la obra del historiador inglés, como la justificación del aumento del valor de las denominaciones acuñadas en el siglo XIII por el incremento del

5. Si bien es cierto que existen algunos intentos, como el del propio P. Spufford, al que Le Goff hace referencia (p. 49), no es una práctica establecida en la historia monetaria el superar las cronologías heredadas desde otras áreas de estudio.

6. «La falta de intercambios entre economistas y numismáticos y la ambigüedad de las escasas fuentes escritas que a menudo no permiten conocer si se habla de monedas reales o de monedas de referencia, dejan en buena medida en barbecho este periodo de la historia del dinero» (p. 48).

7. «El dinero, según entendemos hoy (y que da título a esta obra) es un producto de la modernidad» (p. 27).

8. En la nómina de reyes bárbaros Le Goff olvida incluir la emisión de silicuas bracarense de Requirio, ya considerada por ejemplo en la obra de P. GRIERSON, *Monnaies du Moyen Âge*, Office du Livre, Friburgo, 1976, p. 16-19.

9. «Me he inspirado mucho en las páginas de la obra ya citada de P. SPUFFORD, *Money and its Use in Medieval Europe*, Cambridge, 1988, aunque le encuentro una orientación demasiado «monetarista»» (p. 63).

10. «Por lo general, el aumento de la difusión de las monedas para dar respuesta a la expansión del comercio se hizo posible por una producción más intensa de metales argentíferos, es decir, por la explotación de nuevas minas de plata» (p. 64) o «No se acuñaron gros en los Países Bajos y Renania hasta principios del siglo XIV, en donde se prefirieron monedas de plata de valor más bajo de acuerdo con un comercio menos floreciente» (p. 74).

comercio (p. 73-74), o la relación eminentemente «monetarista» entre la oferta monetaria y los precios.¹¹ Es quizás por este motivo que, a modo de recurso *ad misericordiam* del autor frente al lector, se ve obligado a matizar el enfoque de P. Spufford. Esto no nos puede llevar a ignorar que la parte principal de la obra se centra en defender la ausencia de «precios» y de «mercado» en una noción actual del término, donde *actual* puede ser substituido por *capitalista*, así como en la defensa de una idea de la economía interconectada con la sociedad, *embedded* en palabra de K. Polanyi.¹²

Con este objetivo el autor encara una segunda parte de la obra, la más valiosa, en la que nos presenta una aportación fundamental para comprender la lógica social del dinero y cómo esta hubo de enfrentarse a una *opinio* cristiana mayoritariamente enfrentada a su uso y difusión. Así identificamos que la tesis del autor es que, a los albores del siglo XIII, «un principio de utilidad llevó a las élites a encarar un proceso de racionalización del dinero»,¹³ que culminará a comienzo de la época moderna, y que se encuentra en el núcleo del cambio hacia la mentalidad capitalista. Los príncipes, laicos y eclesiásticos, necesitaban al mercader y al prestamista para alcanzar sus objetivos, tanto en el ámbito militar como en el mundo urbano. Le Goff nos presenta la hipótesis de cómo esto pudo realizarse a través de una serie de fases: la construcción de esta defensa se vería favorecida por la formación del purgatorio y por la valoración positiva del «factor riesgo» implícito al préstamo usurario. Una vez que se había dado la posibilidad de reformar al pecador, a través del purgatorio, era necesario «transportar la usura» al campo del pecado ordinario rehabilitando el préstamo con interés a través de la *valorización positiva del factor riesgo*. En esta labor tuvo un papel destacado el dominico catalán Raimundo de Peñafort (p. 105). Otro aspecto coadyuvante y necesario al mismo fue la creación de nuevos conceptos de riqueza y de pobreza. *La nueva riqueza*¹⁴ avanza con el éxito de la lógica antes descrita de la «absolución» de la usura y por el lado de la pobreza surge la *pobreza vo-*

11. «Si esta relativa invasión de la moneda representó un progreso, provocó también una inflación creciente que causa graves dificultades a señores y propietarios de tierras que tienen cada vez mayor necesidad de monedas» (p.77).

12. Para acercarnos al impacto de los estudios de este gran sociólogo en los estudios históricos recomendamos el artículo de S. C. HUMPHREYS, «History, Economics, and Anthropology: The Work of Karl Polanyi», *History and Theory*, vol. 8, n.º 2 (1969), p. 165-212.

13. «La evolución de las reglamentaciones eclesiásticas y principescas y la de las mentalidades que condenan el uso del dinero corrió pareja a la evolución de las relativas a los mercaderes [...] fueron protegidos por la Iglesia y por los señores, quienes debían justificar esta actitud. Se consideraron primordiales dos motivaciones esenciales. La primera fue la utilidad. El cristianismo medieval no había distinguido suficientemente lo bueno, e incluso lo bello, de lo útil. El aumento de los medios de existencia y de las necesidades vitales de las poblaciones medievales, sobre todo en las ciudades, justificó poco a poco a partir del siglo XII [...] La segunda gran justificación de un beneficio mercantil fue la recompensa del trabajo» (p. 104).

14. «No es ya la de la tierra, la de los señores y de los monasterios; es la de los burgueses, la de los mercaderes y la de aquellos a los que se llama usureros y que pronto se convertirán en banqueros. Es la riqueza expresada en valor monetario, es decir, en monedas reales o en moneda de cuenta» (p. 109).

luntaria; según el autor, ambas nociones son condición necesaria.¹⁵ Un tercer elemento es la construcción de la idea del *precio justo*. El canonista Enrique de Susa, llamado *Ostiensis*, habría desarrollado a mediados del siglo XIII en su *Summa aurea* una *noción de precio*, que hoy diríamos, *exógena a las relaciones de intercambio*.¹⁶

Estos tres elementos descritos por el autor parecen encaminarnos, como lectores, a la idea de que se está propugnando por el nacimiento de una mentalidad capitalista en *el largo siglo XIII*, nada más lejos de ello. Le Goff dedicará los capítulos finales a una preciosa defensa de la idea de que *el capitalismo es un ausente en la Edad Media* (p. 187). En ello parece sumarse a la larga nómina de insignes historiadores que se ven en la necesidad de posicionarse ante *la idea histórica de «capitalismo»*. Se valdrá de su propia noción de *long Moyen Âge* para trasladar al siglo XVIII dicho proceso capitalista.¹⁷

Podríamos concluir el análisis, sintético, de esta obra con una puesta en valor múltiple: en primer lugar, propone un programa de trabajo por abordar, con la aproximación entre la historia y el estudio de la moneda; en segundo lugar, invita a la reflexión en torno a las categorías que utilizamos en el estudio de la moneda, y en tercer lugar, insta a la necesidad de considerar las investigaciones de manera orgánica: la filosofía, la sociología, la economía, la religión, etc.

Otra conclusión indirecta a la obra es que el hecho de que el trabajo de Peter Spufford sirva de «infraestructura monetaria» al estudio sobre las «lógicas mentales del dinero» que realiza Le Goff, incluso cuando este critica el enfoque de dicha obra, debe hacernos pensar que no existe duda en torno a que *Dinero y moneda en la Europa medieval* continúa siendo la obra de referencia, al menos en la Europa occidental, para el estudio monetario en la historia medieval, y que, más allá de consideraciones de enfoque, es una obra que solo podrá ser superada por un esfuerzo ímprobo de comprensión y síntesis de una realidad vasta y múltiple como son las monedas del Occidente medieval. Así, *La Edad Media y el dinero* de Le Goff es una obra que se contrapone a la labor del británico y la complementa. Es pues una obra que por su calidad, enfoque y autor colaborará a una mayor penetración del estudio de la moneda en los proyectos curriculares universitarios.

F. Cebreiro*

15. «No se comprendería bien cómo el dinero se impuso en la sociedad medieval si no se distinguen estos dos tipos de pobreza: una sufrida y otra voluntaria» (p. 110).

16. «Los romanistas consideran que el precio está determinado por el acuerdo de las partes contratantes, es decir, por un mercadeo activo que se ejerce según su propia lógica y no está subordinado a ninguna norma exterior. Los canonistas desarrollan la tesis nueva de un precio justo que existe en sí mismo, al margen del acuerdo entre las partes contratantes y que remplace así una ley empírica por una intención normativa» (p. 114).

17. «[...] podemos hablar también en el campo que designamos hoy en día como dinero de una larga Edad Media que dura hasta el siglo XVIII, época en que aparece también el concepto de *economía*» (p.191).

* Dep. H. Medieval e Moderna. Fac. de Xeografía e Historia. Universidade de Santiago de Compostela (USC).

SENDRA, Joan Antoni, «El Real d'Or o Timbre de Valencia de Juan II. Descubrimiento de una moneda inesperada», *Numisma*, 255, Sociedad Ibero-Americana de Estudios Numismáticos i Museo Casa de la Moneda, Madrid, 2011, p. 111-115.

El timbre d'or de València s'ha anat obrint pas amb dificultat. Emès en quantitats molt curtes, cada supervivència respon a algun cop de sort. Així varen costar de descobrir els mitjos timbres i els timbres amb puig i B d'Alfons el Magnànim, i encara ens manquen els de marca marc i card, que segurament es degueren també emetre encara en temps d'aquest sobirà. Molt més difícil es presentava l'única emissió de Joan II, amb un volum d'encunyació molt limitat, que només havia llançat al mercat unes 20.000 peces. Amb raó, doncs, pot considerar l'autor que es tracta d'una moneda inesperada, ja que la seva afloració era de probabilitat molt baixa. Finalment, però, la tenaç recerca de Joan Antoni Sendra ha donat el seu fruit i el timbre de Joan II ja ha deixat d'ésser una simple anotació en la fabricació de la seca. Tenim, doncs, un tipus nou de Joan II, en una sèrie que degué ésser víctima de refusió després del seu fracàs i la seva substitució definitiva pels tradicionals florins de 18 quirats.

M. Crusafont

MODERN I CONTEMPORANI

SANAHUJA, X. - JARABO, I., «Aportaciones preliminares del catálogo general de la moneda de vellón castellana de los Austrias», *Numisma*, 255, Sociedad Ibero-Americana de Estudios Numismáticos i Museo Casa de la Moneda, Madrid, 2011, p. 131-145.

Ja fa temps que els autors treballen en un dels sectors pendents més difícils de la numismàtica castellana. Ens referim al billó i coure dels segles XVI i XVII, amb els seus continuats canvis de criteri en les valoracions, que van conduir a contramarcats continuats. Són peces prou abundants, però tan maltractades per l'ús i els contramarcats que resulta extremament difícil poder anar individualitzant els tipus i el seu itinerari al llarg dels canvis de valor que varen anar sofrint. Ningú fins ara havia gosat entrar en un terreny que semblava gairebé impossible de desentrellar. Els autors hi han anat treballant al llarg dels anys i, tal com ens anuncien, aviat disposarem d'un catàleg raonat, del qual aquest treball és un avanç. Els catàlegs de la moneda castellana fins ara existents despatxaven aquest

sector amb una menció general o bé introduïen alguns tipus, amb notables errors. Els autors han anat trobant un bon gruix de tipus inèdits, han sabut separar bo de fals i han pogut desmentir alguns tipus imaginaris o mal atribuïts. Cal felicitar-los, doncs, pel coratge d'haver sabut aclarir una de les sèries més difícils de la numismàtica castellana i d'haver incorporat així tota una sèrie a la història monetària de Castella.

M. Crusafont

SANAHUJA, Xavier, «La dobla de Barcelona de 1599», *XVI Congreso Nacional de Numismática*, (Nules-València, 2010), Museu de Numismàtica Enrique Giner i Museo Casa de la Moneda, Madrid, 2011, p. 887-882.

Presentació del doble escut barceloní de Felip II (III) i aclariments sobre les emissions d'escuts a Catalunya, tema que va concretant el seu abast i en el qual es van precisant emissions i tipus. L'autor desmenteix l'opinió expressada per Mateu y Llopis que els escuts haurien estat la moneda catalana des de l'emissió de Barcelona del 1534, i fa notar que no fou més que un batiment explícitament destinat a finançar l'expedició de Tunis. També fa uns aclariments sobre terminologia, en concret pel que fa a les monedes denominades *doblo* i *dobla*. Altres afirmacions com que l'escut no era moneda catalana i el ducat sí o que l'escut era per córrer a Catalunya i no per exportar creiem que s'haurien d'haver justificat.

M. Crusafont

MEDALLÍSTICA

FELGUERA, Ildefonso, «Algunas medallas y condecoraciones malagueñas», *Gaceta Numismática*, 184, Asociación Numismática Española, novembre 2012, p. 69-80.

Després d'un útil preàmbul sobre el que podríem anomenar «filosofia del col·leccionisme», l'autor entra a presentar-nos el resultat d'una tenaç tasca de recerca que l'ha portat a recollir prop d'un centenar de medalles referents a Màlaga capital. El caràcter dispers de la medallística, amb iniciatives emissores que poden sorgir de qualsevol entitat o persona, fan que només la labor pacient de recull al llarg dels anys pugui donar fruits consistents. I, de fet, els estudis globals

sobre la medalla només podran tenir una mica de fiabilitat quant a representativitat quan puguin comptar, lloc per lloc, amb treballs com el que ara comentem.

M. Crusafont

VERDEJO, Javier, «Una medalla de proclamación resellada», *Gaceta Numismática*, 183, Asociación Numismática Española, Barcelona, març 2012, p. 107-108.

L'autor ens fa notar el parentiu que varen anar agafant les medalles de proclamació amb les monedes, fins al punt que algunes fins i tot varen acabar per incorporar el valor facial. En aquest cas el paper de moneda arribà a l'extrem d'ésser assimilat com a peça externa circulant a Costa Rica, llavors República del Centro de América el 1846. La base era una proclamació de la Constitució del 1812 emesa a Guatemala.

M. Crusafont